

UDK 808.62–3 (091)

Izvorni znanstveni rad

Primljen 19. veljače 1999.

Prihvaćen za tisak 22. prosinca 1999.

Darija Gabrić-Bagarić

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Strossmayerov trg 2

10000 Zagreb

Elektronička pošta: dgabric@ihjj.hr

Rubni zapisi u rukopisnoj *Bibliji* Bartola Kašića

U radu se razmatraju rubni zapisi u rukopisnom prijevodu *Biblije* Bartola Kašića s obzirom na podrijetlo riječi koje se nalaze na margini i s obzirom na razloge zbog kojih su rubni zapisi uneseni.

Prijevod *Biblije* što ga je za potrebe dubrovačke crkve sačinio Bartol Kašić (1575.–1650.) ostao je u rukopisu sve do naših dana i dijelio je sudbinu svih rukopisnih djela: ostao je nepoznat i nedostupan, stoga i neistražen, što nije samo nepravda prema prevoditelju nego i neprocjenjiva šteta za hrvatsku jezičnu i kulturnu povijest. Što bi za hrvatski književni jezik značilo da smo prijevod *Svetoga pisma* na hrvatski imali već u 17. st., danas možemo samo pretpostavljati, sigurni smo jedino da bi se procesi standardizacije, okončani tijekom 19. stoljeća, bitno drukčije odvijali. Pojačani interes za povijest hrvatskoga standarda i uopće za hrvatsku književnost među stranim slavistima rezultirala je objavljivanjem Kašićevih rukopisnih djela, pa i prijevoda *Biblije*, što je taj iznimno važni tekst ponudilo proučavanju. Zanimanje znanstvenika usmjereno je prema različitim aspektima djela, pa jedne zanimaju vrijeme i motivi nastanka prijevoda, drugima je cilj proučiti prevoditeljske postupke Kašićeve, nekima opisati jezik prijevoda i ustanoviti što se od Kašićevih jezikoslovnih i reformatorskih zahvata ostvaruje u svetopisamskom tekstu, tako da se prijevod zapravo svestrano proučava (*Biblija*, Komentarband). Izvan sumnje je da prijevod *Svetoga pisma* ima posebno mjesto među Kašićevim djelima, ne samo zbog opsežnosti i važnosti djela, nego i zbog specifičnih postupaka na jezično-stilskoj razini koji otkrivaju što se sve moglo i kako izraziti jednim tipom književnoga jezika na štokavskoj osnovici u 17. st. (Derossi, 1994: 293–317).

Povijest nastanka djela i tijek Kašićevih nastojanja oko tiskanja, rasprave u Rimu, prigovori jeziku i pismu zbog kojih je prijevod doveden u pitanje i zbog kojih je konačno ostao neobjavljen – predmet su raznih rasprava i uglavnom se o tome dosta zna, pa držimo da to nije nužan uvod za našu raščlambu (Vojnović 1976: 114–118; Horvat 1992/93 b: 164–168, Pandžić –v. Erdmann 1994: 197). Važno je istaknuti jedino da je prijevod nastao za potrebe dubrovačke crkve, da je Kašić najprije preveo *Novi zavjet* (1625.–1630.), a zatim 1631. počinje prevoditi *Stari zavjet* i ponovno *Novi zavjet*, što je okončano 1637.g. Prema rubnim zapisima očevitno je da je prijevod dorađivao sve do 1642.g. (Bašić 1994: 318–319; Vojnović 1976: 105–110).

Zahtjevni posao prevođenja većim je dijelom obavljao – prema podacima njegova životopisa – u vrijeme tzv. II. dubrovačkoga poslanstva od 1620. do 1633.g. i kasnije za vrijeme boravka u Rimu.

Do našega vremena stigao je samo dio autografa, i to prvih pet knjiga *Staroga zavjeta*, a ostatak prijevoda sačuvan je u tri prijepisa, koji se atribuiraju prema mjestu čuvanja kao zagrebački, zadarski i odeški. Kašićev prijevod sadrži kompletan *Novi zavjet*, a od *Starog zavjeta* nedostaju *Proroci, knjige Ljetopisa i knjige o Makabejcima*.

Postojanje triju prijepisa indikacija je o interesu koji je morao postojati unutar crkve dubrovačke i moguće izvan nje za taj prijevod unatoč izričitoj zabrani da se prijevod tiska. Kašićeva je *Biblija* očito živjela nekim svojim životom i bila dostupna doduše malobrojnim, ali upravo onima koji su u njoj nalazili vrijednost i poticaj pri stvaranju nekih drugih djela. U tom je smislu važno otkriće veza koje postoje između toga prijevoda i Mikaljina rječnika *Blago jezika slovinskoga* (1651.), a utvrđivanje udjela Kašićeva teksta u Stullijevu rječniku tek je u naznakama i čeka svojega istraživača (Gabrić 1996:46–47). Te činjenice bitno utječu na naglašavanu tvrdnju da je komunikacijski potencijal rukopisnih djela iznimno nizak.

Iako u rukopisu, Kašićeva je *Biblija* mamila i novije istraživače, pa je tako Hamm proučavajući prijevod *Pjesme nad pjesmama* toga rukopisa prvi ustanovio da je Kašić prevodio štokavštinom dubrovačkoga tipa, a Fancev je u prijevodu *Psaltira* proučavao rubne zapise i naznačio gdje treba tražiti starije predloške na koje se Kašić eventualno oslanjao ili, što je sasvim sigurno, koje je poznavao u vrijeme rada na prijevodu (Fancev 1934: LIII–LIV; Hamm 1978: 142–143). Upravo na temelju tih istraživanja može se dalje ići u raščlambe Kašićeva djela i iz teksta i tekstom samim tumačiti sve ono što je specifično na jezično-stilskoj razini.

Kašićev je prijevod nesumnjivo nastao na temelju *Vulgate*, i to najvjerojatnije prema izdanju iz 1598.g., što ga je odobrio za službenu uporabu Tridentinski sabor (Bašić 1994: 335). Pomna analiza pokazuje da je Kašić prevodio na razini riječi (*ad litteram*), ali i da je konzultirao starije prijevode svetopisamskih tekstova. Prvi svezak njegova rukopisa ima incipit: *Ordo librorum Veteris Testamenti – Genesis, Exodus, Leuiticus, Numeri, Deuteronomium. – Versio Illyrica selecta seu declaratio Vulgatae Editionis Latinae Bartholomaei Cassij Curictensis*, što je dijelom ponovljeno u memorijalu papi Urbanu VIII., gdje Kašić kaže da je njegov prijevod *Novoga zavjeta* načinjen po starim "ilirskim" kodeksima: "*selecta a me ex antiquis Illyricis codicibus Versio Illyrica*".

Danas ne možemo s potpunom sigurnošću reći zašto Kašić inzistira na vezama sa starim kodeksima ako je očividno da je prevodio s *Vulgate*, ali sigurno znamo da ne stoji Fancevljeva teza da je Kašić samo redigirao postojeće starohrvatske prijevode. Fancev izravno kaže: "Napokon, kako sam već spomenuo, prijepisom iz starijega predloška, a ne novim i direktnim prevođenjem iz latinskoga nastao je psaltir o. Bartolomeja Kašića. Dokaza za to imade više vrsta. Da je redaktor Kašićeva psaltira, i to vjerojatnije sam Kašić nego prepisivač, doista imao uza se i crkvenoslavenski tekst psaltira i po njemu objašnjavao neka mjesta psalama, pokazuju marginalne glose..." (Fancev 1934: LXXXI–LXXXIV). Fancevljeva ideja potaknula je istraživanje drugovrsnih veza između promatranoga Kašićeva prijevoda i tradicije prevođenja svetopisamskih tekstova na hrvatskim prostorima. U tom smislu karakter rubnih zapisa, razlozi njihova nastanka i podrijetlo leksema koji se nalaze na rubu teksta nipošto nisu nevažni.

Što je uopće rubni zapis? U integralnom tekstu Kašić podcrtava jednu riječ i onda na margini uvede s grafijskom oznakom * novu riječ, pridruženu i, uvjetno rečeno, sinonimnu podcrtanoj. Tih rubnih zapisa (marginalnih glosa, prema Fancevu) nalazimo u čitavu tekstu, ali je njihova čestota nejednaka. Najviše ih ima u *Psalmima*, zatim u *Knjizi Sirahovoj*, pa u *Izrekama*, dok se u ostalim starozavjetnim knjigama njihov broj kreće od nijednoga u *Knjizi Ezrinov* do 17 u *Knjizi mudrosti* i *Knjizi o Jobu*. Među novozavjetnim knjigama najvećim se brojem rubnih zapisa odlikuje *Matejevo evanđelje*, zatim *Lukino*, na sljedećem mjestu su *Djela apostolska*, pa *Ivanovo evanđelje* i *Otkrivenje*, dok neke od poslanica (Kološanima, obje Solunjanima, sve tri Ivanove, Prva Timoteju, Titu, Filemonu i Judina) nemaju nijedan zapis na margini.

Takav postupak nije Kašićeva specifičnost ako znamo da na isti

način postupaju protestantski prevoditelji *Biblije*, zapravo podudarnost ide do (uvjetno) tehničkih oznaka: crtice za podrctavanje i zvjezdice na rubu. Protestanti su rubne zapise koristili za navođenje sinonima, kojima je bio zadatak da neku manje poznatu riječ ili riječ s uskom izoglosom objasne na rubu, zapravo glosiraju riječju tipičnom za drugo narječje ili općepoznatom na širem terenu (Vojnović 1976: 110; Fancev 1916: 57–58). Na prvi pogled to je bio i Kašićev motiv. Promatranje potpunoga popisa parova koje čine riječ iz integralnoga teksta i rubni zapis, te utvrđivanje podrijetla pojedinih rubnih zapisa pokazuje, međutim, sasvim drugu sliku, tako da se o glosiranju nepoznatih ili neobičnih riječi samo uvjetno može govoriti, točnije samo u jednom broju slučajeva.

Jedan korak dalje, učinjen na poticaj što ga daje Fancevljevo istraživanje, pokazao je da rubne zapise treba usporediti s prijevodom paralelnih mjesta u svetopisamskim tekstovima do kojih je Kašić prevodeći *Bibliju* mogao jednostavno doći, a to su prvenstveno lekcionari, od Ranjinina do Bandulavićeva. Usporedba, naravno, nije riješila sva pitanja jer postoji razlika u opsegu: lekcionar sadržava čitanja prema misalu, što znači da ne uzima ulomke iz svih biblijskih knjiga i ne uzima sva poglavlja pojedinih knjiga, pa je opsegom uži od cjelovita prijevoda *Biblije*. Međutim, usporedba toga tipa otkrila je podrijetlo znatnoga broja rubnih zapisa.

U nastavku analize trebalo je utvrditi koje se riječi prevedenoga teksta glosiraju rubnim zapisom i je li svrha rubnoga zapisa da korigira piščev leksički izbor iz integralnoga teksta. I jedno i drugo raščlanjivanje imalo je za svrhu utvrđivanje razloga zbog kojih je Kašić uopće bilježio riječi na margini svojega prijevoda.

Usporedba s lekcionarima otkrila je da Kašić jedan broj rubnih zapisa unosi prema Bandulavićevu prijevodu lekcionara, poznatom pod naslovom *Pištrole i evanđel'ja priko svega godišta* (prvo izdanje 1613.), koji je bio službeni lekcionar na širokom prostoru Bosne i Hrvatske, pa čak i Bugarske, a Kašić ga je svakako poznavao i izrijekom spomenuo u svojem poznatom predgovoru *Ritualu rimskom*. Osim toga, ima naznaka da je Kašić i neke jezikoslovne ideje usvojio čitajući Bandulavićev predgovor *Piistolama i evanđel'jima* naslovljen kao *Svit polak slova štioću nevištu štiti slovmi latinskimi*, te da je pisao primjedbe na njegov lekcionar (Gabrić 1997: 55–61; Horvat 1992/93 a: 217–230).

U svakom slučaju Bandulavićev mu je tekst bio poznat i – kao i svaka tiskana knjiga – dostupan. Prema tomu lekcionarskom tekstu unosio je Kašić rubne zapise, bilo da se radi o paralelnim mjestima u

prijevodu *Biblije*, bilo da su u pitanju prijevodi istih latinskih ekvivalenata na raznim mjestima u tekstu.

Naravno da je prva skupina važniji indikator pri utvrđivanju podrijetla rubnih zapisa, jer se tu može tvrditi, a ne samo pretpostavljati, da je Kašićevu rubnom zapisu izvor Bandulavićev tekst.

Takvih je rubnih zapisa dosta veliki broj, i to i u *Starom* i u *Novom zavjetu*. Navest ćemo potpun popis, uz napomenu da je prva riječ u paru riječ iz integralnoga (osnovnoga) teksta, a druga – iza crtice – potječe s rubnoga zapisa, iza obiju stoji oznaka biblijske knjige, poglavlja i retka. Svi su primjeri doneseni u kanonskom liku, bez obzira kako se realiziraju u danom tekstu, a kratice biblijskih knjiga identične su kraticama koje se rabe u suvremenom jeziku i prema suvremenom prijevodu *Svetoga pisma*.

I. Rubni zapisi prema Bandulavićevu lekcionaru:

<i>Osnovni tekst</i>	<i>Rubni zapis</i>
araidati se	– radovati se Pnz 24,5
bubreg	– bedro Mudr,1,6; Izl 28,42
citara	– gusle, guslice Ps 107,3; Sir 39,20; Post 31,27
despig	– nardić Pj 1,11
didrakma	– pinez Mt 17,23
drokun	– zmaj Sir 25,23
gernal	– žitnica Rut 2,23
iskorijepiti	– iskorijeniti Lk 17,6
kelovna	– stup Pj 5,15
kip	– idol Suci 17,5; Suci 3,19
kipovražji	– idol Suci 10,6
kitov	– baline Mt 12,40
kokot	– piteo Lk 22,34; Izr 30,31
konac	– svrha Mk 3,26
košuta	– srna Pj 8,14; Izr 5,19
krava	– jalovica Br 19,6
krupa	– grad Mudr 5,23; Ps 147,17
lakat	– mješica Pnz 33,20
ložište	– ložnica Ps 149,5; Tob 2,3; Pj 3,4
meštar	– naučitelj Mt 8,19
osloboditi	– izbaviti Ps 105,43
ostroga	– ostan Dj 9,5

pećina	–	spila Ps 9,30
plitica	–	golar Mt 23,26
početak	–	počelo Ps 110,10
pogibija	–	rasap Izr 20,25
poglavica	–	načelnik Izr 16,28; Est 1,3; Ps 2,2
runjav	–	kosmat Post 27,11
sinagoga	–	skupština Mt 4,23
sisajući	–	sasnući Pj 8,1
skup	–	lakomac Sir 14,3
skut	–	krilo Lk 16,23
snop	–	rukovet Post 37,7
spasen	–	sahranjen Lk 8,50
stadij	–	milja Otk 21,16
svjetlonosac	–	danica Job 38,32
šiljak	–	ostan Prop 12,11
tutako	–	tudje Iv 4,27
vjerenik i vjerenica	–	zaručnik i zaručnica Mt 25,1
vrat	–	ljulj Mt 13,26
zličina	–	bludnica Mt 21,31

Broj rubnih zapisa unesenih prema Bandulavićevim *Pištolama i evanđel'jima* nadmašuje broj zapisa kojima je izvor koji drugi lekcionarski ili uopće svetopisamski tekst. Bandulavićev je Lekcionar bio službena knjiga, tiskana i dostupna, što je Kašiću omogućavalo da lako uspoređuje svoj prijevod s Bandulavićevim. Osim toga gotovo tehničkoga razloga, Bandulavićev je jezik atribuiran kao "bosanski", znači kao onaj tip jezika koji se preporuča za književno djelovanje na tzv. ilirskim prostorima. Bandulavić je Kašiću mogao biti uzor i učitelj kako treba pisati "bosanski" (štokavski), a osim toga, kako je Bandulavićev jezik samim tiskanjem *Pištolama i evanđel'ja* dobio status službenoga, priznatoga jezika prikladna za liturgijsku uporabu, zapravo za liturgijska čitanja, nasljedovanje njegova primjera trebalo je i Kašićevu prijevodu priskrbiti iste povlastice. Unošenje rubnih zapisa prema Bandulaviću bio je stoga možda i Kašićev pokušaj da ostvari neku vrstu usporedbe s vlastitim prijevodom i prevoditeljskim rješenjima na leksičkoj razini, ali i da uspostavi relaciju između svojega osporavanoga prijevoda i prijevoda koji nikad nije bio zabranjen, dapače bio je korišten na širokom, narječno nejedinstvenom južnoslavenskom prostoru. Bandulavić je u vremenskoj okomici povezo prve tiskane lekcione – Bernardinove i njegove mlađe

izdanja sa zahtjevima što ih je posttridentska Katolička crkva postavljala piscima i prevoditeljima nabožnih, obrednih i posebno svetopisamskih tekstova. Ta činjenica nije Kašiću nepoznata i ona sigurno preporučuje Bandulavića kao uzor u prevoditeljskom poslu. Današnjem istraživaču Kašićeva djelovanja i posebno njegova prijevoda *Biblije* to daje naslutiti da je Kašić unosio rubne zapise tek nakon prvih nagovještaja iz Rima da bi njegov prijevod mogao biti odbijen.

II. Popis parova gdje rubni zapis potječe iz Ranjinina (R) *Lekcionara* (s identičnoga mjesta).

Osnovni tekst	Rubni zapis
alabastar	– blustro Mt 26,7
almustvo	– lemozina Dj 3,3
canjkavac	– šaptalac (R šaptavac) Lev 19,16
golar	– plitica Mk 6,25
harač	– dohodak Lk 23,2
jezbina	– jestojska Iv 4,8
kamenita munčila	– kamenica vodena Iv 2,6
razslabnik	– klinit (R klijenik) Lk 5,24
spuga	– spenga Mt 27,48
uvjet	– zakon Mt 26,28
žir	– želud Lk 15,16

Važno je naglasiti da osim jedne potvrde iz Lev svi se ostali primjeri nalaze u novozavjetnim knjigama, što bi moglo značiti da je Ranjinin *Lekcionar* Kašić konzultirao već kad je radio prijevod *Novoga zavjeta*, dakle, prije 1630., ali taj jedan izuzetak dopušta pretpostavku da je Kašić tek nakon rada na cjelovitu prijevodu odlučio konzultirati starije tekstove.

Komentar zahtijeva varijanta *šaptalac/šaptavac*, što se ne mora nužno tretirati kao tvorbeni razlika, već može biti posljedica loše pročitana rukopisnog Ranjinina teksta.

U paru *razslabnik – klinit* možemo pretpostaviti pogrešno čitanje, jer je *klinīt* pridjev, a kako rubni zapis uvijek po vrsti riječi odgovara leksemu iz integralnoga teksta, trebalo bi stajati *klinik*, kao ikavska inačica Ranjinina *klijenik*. Autor rubnoga zapisa pogrešno je pročitao Ranjinin tekst. Posebno je pitanje zašto ikavizira Ranjinin leksem, ako inače ima ijekavske oblike.

III. Usporedba s ostalim primorskim lekcionarima, Bernardinovima i Zadarskim, pokazuje da su i ta dva teksta bili izvori koje je Kašić konzultirao radeći rubne zapise. Iako je takvih parova ograničen broj, vrijedno ih je navesti radi potpunosti pregleda, a i stoga što su indikatori Kašićevih motiva s kojim uopće glosira pojedine riječi na rubu. Sve se potvrde nalaze na identičnim mjestima u svim pregledanim tekstovima.

Popis sinonimnih parova gdje je rubni zapis preuzet iz Zadarskog (Zd) ili Bernardinova (Bern) lekcionara:

<i>Osnovni tekst</i>	<i>Rubni zapis</i>
čuti	– slišati Sir 24,30 (Zd, Bern)
doba	– ura Mt 20,12 (Bern)
krilo	– kreljut Mt 23,27 (Zd, Bern)
načinjati	– krpiti Mt 4,21 (Zd, Bern)
obličje	– pozor Mt 28,3 (Bern)
ogladniti	– biti lačan Mt 4,2 (Bern, R)
snop	– rukovet Post 37,7 (Bern)
što	– ča Lk 3,10 (Bern)

U navedenom popisu parova zanimljive su opreke temeljene na narječnoj pripadnosti leksema, konkretno štokavskom leksemu osnovnoga teksta odgovara čakavska istoznačnica na rubnom zapisu (što–ča, ogladniti–biti lačan).

IV. Osim u rubne zapise Kašić je i u osnovni (integralni) tekst unosio lekseme preuzete iz Bernardinova ili Ranjinina lekcionara, koje je onda glosirao na rubu leksemima opet iz nekog od starih lekcionara. I ovdje se radi o paralelnim mjestima.

<i>Osnovni tekst</i>	<i>Rubni zapis</i>
izdupsti (Bern)	– isjeći Mt 27,60 (Zd, R)
izvesti (R)	– učiniti Iv 1,7 (Bern)
kokot (R)	– peteh Lk 22,34 (Zd, Bern)
post (R)	– žežin Mk 9,28 (Zd)
utroba (R)	– trbuh Mt 15,17 (Bern)
zaručnica (Bern)	– žena Mt 1,20 (Zd)

V. Lekseme preuzete iz Bernardinova ili Ranjinina *Lekcionara* glosira na rubu leksemima različita podrijetla, što podcrtava pitanje čemu služi

rubni zapis.

<i>Osnovni tekst</i>	<i>Rubni zapis</i>
milo mi je (Bern)	– žalim Mk 8,2
očitnik (Bern)	– carinik Mt 9,10
osvadjen'je (Bern)	– obadjen'je Iv 18,29
poslenik (R)	– oslak Lk 14,5
propast (Bern)	– jaz Lk 16,26
studenac (R, Bern)	– puč, bunar, kladenac Iv 4,6
suknjica (R, Bern)	– dolamica Iv 19,23
trnov (R)	– od drača Iv 19,5
ubrus (R, Bern)	– ogrnac Iv 13,4
uljudan (Bern)	– krasan Pj 2,14
veleis (Bern)	– kambra Lk 16,19
vidjeti (R, Bern)	– uzrijeti Mt 28,7
vidjeti (R, Bern)	– oglijedati Mt 28,1
zamirka (Bern)	– kolač 1 Kor 9,24

Ako u integralnom tekstu nalazimo čitav niz leksema preuzetih iz Bernardinova i Ranjinina prijevoda, onda najprije moramo zaključiti da je Kašić prevodeći *Bibliju* te tekstove konzultirao kao riznicu riječi, ali i da, vjerojatno, nije držao odabrane riječi dobrim rješenjem. U prilog tomu govori činjenica da su sve glose citiranoga popisa u odnosu na *Vulgatu* preciznije i točnije istovrijednice.

VI. Fancev je raščlambu rubnih zapisa u *Psaltiru* djelomično proveo, većine parova zapravo u njegovu članku ne nalazimo. Stoga ovdje radi cjelovitosti prikaza i radi toga što upravo ta lista otkriva Kašićeve motive unošenja rubnih zapisa, bilježimo sve parove iz prijevoda psalama.

Rubne zapise citirane u Fancevljevu članku kurziviramo (primjer *bravje-vjerje*), a one rijetke koji se osim u *Psaltiru* pojavljuju i u drugim knjigama donosimo prema vjerojatnom podrijetlu u prvoj skupini (Bandulavić). Fancev drži da su i pojedini leksemi osnovnoga (integralnoga teksta) preuzeti iz crkvenoslavenskih psaltira pa onda glosirani na rubu, što smo također registrirali, i to tako da crkvenoslavensku riječ iz osnovnoga teksta kurziviramo, a rubni zapis pišemo obično.

Parovi koje Fancev ne navodi pisani su obično.

<i>Osnovni tekst</i>	<i>Rubni zapis</i>
----------------------	--------------------

aška	–	planja, pila Ps 73,6
bezuzročno	–	hote Ps 68,5
bitje	–	sučanost Ps 38,8
<i>brašno</i>	–	pića Ps 77,18; Ps 77,25
<i>bravje</i>	–	<i>vjerje</i> Ps 147,2
bržek	–	ubo Ps 138,11
čami	–	skinepi Ps 104,31
čovjek	–	muž Ps 111,1
dobar	–	blag Ps 110,10
<i>dubina</i>	–	<i>bezdna</i> , pučina Ps 103,6
hoho, hoho	–	euge, euge Ps 39,16
hrlo	–	hitno Ps 142,7
istekla	–	usija Ps 111,4
izbesjediti	–	razrijediti Ps 105,33
jež	–	zec Ps 103,18
<i>kamatnik</i>	–	<i>zajmodavac</i> Ps 108,11
kam	–	stijena Ps 104,41
<i>kamen</i>	–	stijena Ps 39,3
kraj	–	predel Ps 147,14
<i>krjepost</i>	–	<i>sila</i> Ps 148,2
<i>kukavica</i>	–	<i>noćni vran</i> Ps 101,7
lefanji	–	piljev Ps 44,9
<i>mali se učiniti</i>	–	<i>umaliti se</i> Ps 106,39
mjesec	–	mjesečina Ps 148,3; Ps 135,9
mnogoriječac	–	veleriječac Ps 11,4
mržežica	–	mržežište Ps 140,10
naredba	–	zapovijed Ps 93,20
narukva	–	okov Ps 149,8
nečesa	–	neimanje Ps 87,9
neomenijski	–	mijenajski Ps 87,9
obraz	–	lice Ps 139,14
obrva	–	trepavica Ps 10,5
<i>okolišen'je</i>	–	<i>ograjen'je</i> Ps 140,3
<i>omastiti</i>	–	otustiti Ps 140,5
<i>opravdati</i>	–	osvitlati Ps 50,6
osloboditi	–	izbaviti Ps 105,43
<i>pakao</i>	–	<i>ad</i> Ps 93,17
pečina	–	spila Ps 9B,9
<i>plod</i>	–	<i>žitelan</i> Ps 106,37

pokaran	– uskraćen Ps 89,10
<i>pokaran'je</i>	– <i>zaprićen'je</i> Ps 103,7
pokleknuti	– nice pasti Ps 94,6
pomoćnik	– zastupnik Ps 108,12
<i>pomilovanik</i>	– <i>ćedar</i> Ps 111,4
pripravljen	– gotov Ps 107,2
pristao	– uljudan, krasan, gizdav Ps 44,3
pristol'je	– sjedište Ps 1,1
proći	– priseliti se Ps 10,2
proždenuti	– odtisnuti Ps 118,20
<i>prodiljiti</i>	– <i>učiniti daleko</i> Ps 21,20
produljiti	– produžiti Ps 119,5
prosjaciti	– ushlapati Ps 108,10
<i>pučina</i>	– <i>bezdnina</i> , dubina Ps 148,7
sagraditi	– sastaviti Ps 106,36
sjedište	– pristol'je Ps 46,9
sjeknuti	– blesnuti Ps 143,6
skržitati	– skrijepiti Ps 34,16; Ps 36,12
slanoća	– slatina Ps 106,34
slaviti	– proslaviti Ps 14,4
smanjkati	– smaliti Ps 106,38
<i>snižiti se</i>	– <i>smanjšati se</i> Ps 8,6
spasen'je	– spasiteljstvo Ps 41,6; Ps 49,23; Ps 90,16
stunje	– hote Ps 118,161
tanac	– kolo Ps 149,3
<i>tegnuti</i>	– <i>kosnuti</i> Ps 143,5
tugovati	– osičijati Ps 118,158; Ps 138,21
udovica	– udova Ps 108,9
<i>ukrasniti</i>	– <i>zamjerno učiniti</i> Ps 16,7, Ps 30,22
umjeteonost	– umstvo Ps 93,10
<i>utažiti</i>	– <i>ukrotiti</i> Ps 93,13
<i>utvrditi (se)</i>	– <i>pokrijepiti (se)</i> Ps 103,15; Ps 104,4
uzeti	– primiti Ps 108,8
<i>vele</i>	– <i>zjelo</i> Ps 111,11
<i>vele</i>	– <i>zilo</i> Ps 138,14
<i>vepar</i>	– prasac Ps 79,14
vječbati	– pokarati Ps 15,7
vjetar	– duh Ps 148,8
zajti	– zabluditi Ps 106,4

zamjeran	–	čudnovat Ps 138,6
zatjesnuti	–	zaimeti Ps 106,42
zatvoriti	–	zaklopiti Ps 16,10
zbor	–	sabor Ps 1,5
zli	–	lukavi Ps 139,2
žalostiviti	–	stuživati Ps 142,12
žvatalo	–	grlo Ps 118,103

Budući da se Fancevljeva analiza glosa iz crkvenoslavenskih psaltira u Kašićevu prijevodu završava s "itd. itd", teško je reći koliko je on podudarnosti još našao (Fancev 1934: LXXXII). Nemogućnost usporedbe sa cjelovitim tekstom crkvenoslavenskoga psaltira ne dopušta nam donošenje zaključka o broju glosa preuzetih iz starih tekstova. Ipak sigurno je da neke nikako ne mogu biti crkvenoslavenskoga podrijetla, pa prema tome ni preuzete iz crkvenoslavenskoga psaltira. Na primjer, *euge, euge* je preuzeto iz *Vulgate*, *piljev* je turcizam, *kolo* za *tanac* opreka široko poznate riječi (*kolo*) prema raguzeizmu (*tanac*), oba leksema u paru *neomenijski–mijenajski* su Kašićevi novotvori, *hitno* je prvi put potvrđeno u Kašića.

VII. Osim psaltira u hrvatskoj crkvenoslavenskoj tradiciji i *Pjesma nad pjesmama* postoji u nekoliko prijevodnih inačica, što je Kašić morao znati, a prema jednom broju rubnih zapisa reklo bi se da se takvim prijevodom i služio radeći svoj tekst. Naime, Hamm je pronašao jedan glagoljski tekst *Pjesme nad pjesmama*, sačuvan u nekoliko rukopisa pisanih u 14. i 15. stoljeću, raščlanio njezine varijante i objavio sačuvani tekst, što je omogućilo usporedbu s Kašićevim prijevodom i rubnim zapisima (Hamm 1957: 214–229).

Naime, u Kašićevu prijevodu *Pjesme nad pjesmama* dosta je ograničen broj glosiranih riječi, svega ih je deset, ali jedan broj glosa može svoj izvor imati u glagoljskoj varijanti *Pjesme*.

Lista rubnih zapisa identičnih s leksemima što ih na paralelnim mjestima ima glagoljski tekst izgleda ovako:

Osnovni tekst	Rubni zapis
<i>despig</i>	– <i>nardić</i> Pj 1,11
<i>kelovna</i>	– <i>stup</i> Pj 5,15
<i>košuta</i>	– <i>srna</i> Pj 8,14
<i>ložište</i>	– <i>ložnica</i> Pj 3,4

- trčati - teći Pj 1,3
uljudan - krasan Pj 7,6

Usporedimo li navedeni niz s prvim nizom gdje su rubni zapisi podudarni s rješenjima koja na paralelnim mjestima ima Bandulavić, vidjet ćemo da se isti leksemi (kurzivirani) nalaze i u Bandulavićevu tekstu. Preostalim dvama parovima ne bismo mogli naći paralelu u Bandulavića, pa se otvara problem podrijetla "crkvenoslavenskih" riječi i u Bandulavića i u Kašića. Je li Kašić neke od rubnih zapisa uzeo preko Bandulavića, a neke izravno iz crkvenoslavenskoga teksta teško je s potpunom sigurnošću reći. Budući da Bandulavićev lekcionar donosi samo dijelove *Pjesme nad pjesmama*, onda se može pretpostaviti da je iz tih dijelova Kašić preuzeo glose, dok za ostatak prijevoda *Pjesme*, budući da Kašić ima cjelovit prijevod, mora konzultirati cjelovit glagoljski tekst.

I u integralnom tekstu *Pjesme nad pjesmama* Kašić koristi nekoliko leksema kojima je izvor crkvenoslavenski tekst, npr. *mandragora, mast, sat* (= saće), *turan*, i to na paralelnim mjestima.

Evo tih stihova:

1. Kašić: *Mandragorice su podale vonj*; glagoljski tekst: *Mandragore daše vonju*; Vulgata: *Mandragorae dederunt odorem* (Pj 7,13);
2. Kašić: *...podati ću tebi...masta od šipaka mojijeh*; glagoljski tekst: *...i dam tebe...mast molgranih...;* Vulgata: *... et dabo tibi...mustum malorum granatorum...*(Pj 8,2);
3. Kašić: *Sat kapeći usne tvoje...;* glagoljski tekst: *Sat kapae ustne tvoi...;* Vulgata: *favus distillans labia tua* (Pj 4,11);
4. Kašić: *...i dojke moje kakono turan*; glagoljski: *...saski moi l(e)ki turan*; Vulgata: *...et ubera mea sicut turris* (Pj 8,10).

Citiranje upravo tih mjesta svrsishodno je stoga što se istim leksičkim izborom prevodi latinski izvornik i u Kašićevu tekstu i u starohrvatskom prijevodu, premda bi se dalo naći još slučajeva preuzimanja leksema poznatih starom prijevodu u Kašićev, ali kako nije riječ o paralelnim mjestima, dokazivanje preuzimanja moralo bi se provesti na drukčiji način.

VIII. U Kašićevu tekstu pojavljuju se dvosmjerno uspostavljeni parovi na crti integralni tekst - rubni zapis, pa riječ s rubnog zapisa iz jedne biblijske knjige u nekoj drugoj knjizi ili poglavlju iste ulazi u integralni tekst, a ona koja je negdje drugdje pripadala integralnom tekstu, sad postaje rubni zapis. Evo primjera:

<i>Tekst</i>	<i>Rubni zapis</i>
ajer	– vlaga Dj 22,23
vlaga	– ajer 1 Kor 9,26
bratja	– bratučedi Iv 2,12
bratučedi	– bratja Mk 3,31
jestojska	– jezbina Mudr 16,2
jezbina	– jestojska Iv 4,8
kelomna	– stup Pj 5,15
stup	– kelomna Suci 16,25
kračun	– romazin Job 38,10
romazin	– kračun Pnz 3,5
kuda	– očas, rep Pnz 28,13
rep	– kuda Otk 9,10
ostan	– šiljak Dj 26,14
šiljak	– ostan Prop 12,11
pedesetni	– pentekostni Dj 20,16
pentekostni	– pedesetni Dj 2,1
plitica	– golar Mt 23,26
golar	– plitica Mk 6,25
sjekira	– želizo Lk 3,9
željezo	– sjekira Mt 3,10

Ima i slučajeva da se poneka riječ različito glosira na raznim mjestima u prijevodu. Primjera za to je ograničen broj, ali ih je dobro navesti radi cjelovita uvida u postupak glosiranja:

ostroga	– ostan Dj 9,5
ostan	– šiljak Dj 26,14
početak	– počelo Ps 110,10
početak	– načelo Ps 136,6

doba	–	ura Mt 20,12; Iv 4,52
ura	–	sahat Mk 14,37
pristao	–	uljudan, krasan, gizdav Ps 44,3
uljudan	–	krasan Pj 2,14
veoma	–	vrlo Izr 30,33
veoma	–	vele, zelo Sir 51,32

IX. Mogućnosti usporedbe Kašićevih rubnih zapisa sa starijim prijevodima svetopisamskih tekstova zapravo je ograničena, a ostaje veliki broj parova u kojima ne možemo utvrditi podrijetlo glosa, i to su uglavnom one koje se nalaze u biblijskim knjigama iz kojih nisu uzimani dijelovi u lekcionare ili su uzimani malobrojni kraći ulomci (Sirah, Izreke, Job). Sasvim je sigurno da je i u tim tekstovima rubne zapise Kašić bilježio prema nekom starijem prijevodu, no na ovom stupnju spoznaja o Kašićevoj građi što ju je konzultirao radeći na svojem prijevodu ne možemo reći koji bi to stariji prijevod bili. Isto tako, mnogi su od starih prijevoda nedostupni, zbog čega se usporedba ne može provesti (Vojnović 1976: 1–65).

Prema nekim naznakama Kašić je imao pri ruci i protestantske svetopisamske tekstove, odakle je preuzimao pojedine lekseme za rubni zapis, bilo da su se ti leksemi u protestanata nalazili također na rubu ili su pripadali osnovnom tekstu. Fancevljeva studija navodi ograničen broj marginalnih glosa, tako da ne može poslužiti kao materijal za usporedbu, a zbog nedostupnosti tekstova nije bilo moguće provesti samostalno istraživanje. Zato će usporedba s protestantskim prijevodom *Svetoga pisma* pričekati neko drugo vrijeme.

X. Utvrđivanje podrijetla rubnih zapisa samo je jedan vid problema, dok je jednako važno pronaći motiv zbog kojega prevoditelj glosira pojedinu riječ i utvrditi kriterij izbora riječi koje će biti glosirane na rubu. Prvi razlog može biti potreba da se uspostavi relacija prema starijem, već etabliranom prijevodu, pogotovo ako je takav prijevod, kao u Bandulavićevu slučaju, bio službena knjiga. U tom slučaju navođenje paralelne riječi na rubu teksta ima karakter napomene ili bilješke u (suvremenim) kritičkim izdanjima. Takav rubni zapis istodobno uspostavlja kontinuitet između dvaju prijevoda, i to i u slučaju kad rubni zapis dolazi iz Bandulavićevih *Pištola i evanđel'ja*, kao i kad potječe sa stranica starih lekcionara ili čak staroslavenskih svetopisamskih tekstova. Dosljedna primjena toga načela primoravala bi prevoditelja,

Kašića, da sva sporna mjesta u svojem prijevodu glosira, što ipak ne čini, zapravo čini to vrlo neredovito, a što ilustrira i činjenica da je čestotnost zapisa po pojedinim knjigama nejednaka, od vrlo brojnih do potpunoga izostanka glosa. Stoga se postojeći parovi moraju raščlanjivati po kriteriju točnosti prijevoda, dijalektalne pripadnosti leksema izabranog u integralnom tekstu, odnosno njegove paralele na margini, te namjene teksta za uporabu na određenom području. Tim će dijelom raščlambe biti obuhvaćeni i oni parovi koji se ne nalaze u gornjim popisima, a prepoznavat će se po signaturi biblijske knjige iz koje potječu. Parovi već jednom navedeni u skupinama prema podrijetlu rubnog zapisa nemaju uza se pri ponovnom navođenju oznaku biblijske knjige.

X.a) Usporedbom s latinskim izvornikom utvrđeno je da točnost prijevoda, bolje pronađena hrvatska istovrijednica ili točnije preveden latinski ekvivalent samo djelomično uzrokuje pojavu rubnoga zapisa. Dovoljno je u tom smislu usporediti par *bubreg* – *bedro*, gdje je u latinskom *renes*, i gdje je Kašićev prijevod apsolutno točan, a Bandulavićevo *bedro* je import iz jezika Bernardinova i eventualno iz Ranjinina lektionara. Prema podacima Akademijina Rječnika *bedro* u značenju *bubreg* dolazi u svetopisamskim tekstovima i u jeziku bosanskih franjevaca, i to kao prenošenje značenja sa *bedra* kao dijela tijela na ono što se "na njima ili u njima nalazi". Kašić također u svojem prijevodu Kempenčeva djela *Nasljeduj Krista* ima *bedro* u značenju *bubreg* u rečenici: *Da sam ja iziskalac od srca i od bedara*.

Par *svjetlonosac* – *danica* stoji prema lat. *lucifer*, što pokazuje da je Kašićev leksem *svjetlonosac* pravi kalk latinske riječi, dok je *danica* poznato i Ranjini i konačno je tako latinska riječ prevedena i u najnovijem, suvremenom tekstu *Biblije*. U oba slučaja rubnom zapisu je uloga da ponudi čitatelju i drugi potvrđeni izbor, s tim što je onaj u integralnom tekstu s gledišta točnosti opravdaniji.

U psalmima zabilježeni par *mjesec* – *mjesečina* (prema lat. *luna*) također ne predstavlja poboljšanje prijevoda, dapače glosa je udaljavanje od smisla latinske istovrijednice. Latinsko *herinaceus* Kašić točno prevodi hrvatskom riječju *jež*, pa se po tome lako zaključuje da *zec* s rubnoga zapisa nije točno izabran ekvivalent i da ne funkcionira kao sinonim leksemu *jež*, već upravo kao kritička bilješka. Isti je slučaj i s parom *trbuh* – *srce* Izr 22,18; Izr 26,22 prema lat. *venter*.

X.b) U jednom broju parova rubnim zapisom je glosiran raguzeizam iz integralnoga teksta, i to bilo da je raguzeizam razgovorni ili da pripada jeziku dubrovačkih pisaca. U tim se slučajevima zapravo rubnim zapisom nadomješta ograničenost uporabe ili prevladava lokalni karakter nekoga leksema. Takvi su primjeri:

araidati se – *radovati se*; bijačul – *krug* Job 40,21; Est 1,6; čami – *skinepi*; gernal – *žitnica*; hotemica – *priložnica* 2 Sam 5,13; kelovna – *stup*; kokot – *piteo*; košuta – *srna*; kuda – *rep* Pnz 28,13; kuda – *očas* Suci 15,4; manjarica – *sjekira* Suci 9,48; mješnice – *svirale* Sir 40,21; mrginja – *meda* Job 26,10; romazin – *kračun* Pnz 3,5; Ps 106,16; rupa – *žitnica* Post 41,35; Post 47,22; sičijaviti – *rastopiti* 2 Pt 3,12; sofisati – *podušiti* Mt 8,32; stabar – *dub* Post 18,4; stadij – *milja*; tapit – *sag* Izr 7,16; vrat – *ljulj*.

Objašnjenje za pojavu takvih rubnih zapisa (ovdje kurziviranih) može biti težnja k razumljivosti, uporabivost prijevoda na što širem terenu, a moguće je to bio i način udovoljavanja zahtjevima za općim jezikom temeljenim na najraširenijem narječju, što je posttridentska crkva postavljala piscima Katoličke obnove kao imperativ. U tom bi slučaju onda bilo nužno odrediti narječnu pripadnost svakoga rubnoga zapisa, utvrditi njegovu proširenost i starost. Zadržimo li se samo na prezentiranom popisu, vidimo da većina rubnih glosa zaista pripada fondu proširenoga i općepoznatoga leksika, prisutnoga i u hrvatskom stupcu Vrančićeva *Dikcionara*, ali ima i onih čija je izoglosa sasvim uska (*očas*, *kračun*), ili se radi o čisto knjiškim riječima (*priložnica*, *skinep*).

X.c) Dosta su česti parovi u kojima je rubni zapis raguzeizam, stavljen nasuprot tuđici ili leksemu s nedubrovačkoga područja. Pokraj raguzeizama poteklih iz Ranjinina lekcionara (v. t.II.) nalazimo i govorne i književne raguzeizme.

– blazina – *tugdijela* Mk 4,38; Filipljanin – *Plovdi(j)an* Fil 0,N; jedarce – *trinket* Dj 27,40; kračun – *romazin* Job 38,10; luka – *porat* Dj 27,12; mlat – *maljic* Izr 19,29; rep – *kuda* Otk 9,10; podžeravnica – *grastica* 1 Kr 7,40; propast – *jaz*; spuga – *spenga*; studenac – *puč* Iv 4,6; stup – *kelomna* Suci 16,25; tugovati – *osičijati*; učilište – *skula* Dj 19,9; vrčić – *bokarić* Mk 7,4; zamirka – *kolač* 1 Kor 9,24.

Tu je pojavu moguće objasniti okolnostima u kojima je prijevod nastajao i namjenom prijevoda za potrebe crkve na dubrovačkom području. Rubni je zapis tu ustupak pisca (prevoditelja) sredini za koju piše.

Kako je Kašić u nizu svojih djela bio sklon uvođenju kontaktnih sinonima, možemo često naći u njegovim tiskanim djelima sinonimne parove koji se u Bibliji pojavljuju kao osnovna riječ i rubni zapis. Jedan od takvih parova je *mlat* – *maljic* koji Kašić ima kao pravi kontaktni sinonim u prijevodu *Naslidovanje Isukrsta* (1641.).

Komentar zahtijevaju parovi *tugovati* – *osičijati* i *zamirka* – *kolač*. Latinsko *tabesco* (= otapati se, ginuti, nestajati) prevodi Kašić u tekstu psalma kao *tugovati*, a na rubnom zapisu rabi raguzeizam *osičijati*, koji upravo znači *uvenuti, propasti, osušiti se od kakve patnje ili bolesti*, što je dakako mnogo točniji prijevod latinskoga glagola *tabesco*.

Uvođenje glose *kolač* nastalo je iz potrebe da se popravi pogreška nastala preuzimanjem rečenice iz Bandulavićeva lekcionara. Bandulavićeve *Pištrole i evanđel'ja* (1613.) u I. Kor 9,24 imaju leksem *zamirka* prema *bravium* u *Vulgati*. (Bandulavić: Bratjo, ne znate li da oni koji teku k *zamirci*, svi uistinu teku ali jedan uzimlje *zamirku*; Kašić: Ne znate da oni koji u tečen'ju teku, svi zaisto teku, ali jedan uzimlje *zamirku*; Bernardin: ...ki teku k *zamirki*, da fsi u jistinu teku, dali jedan uzimlje palij od dobitja; Ranjina: ... ki teku *zamirki*, da si u istinu teku, dali jedan uzimlje palju od dobitja; lat. *Nescitis quod ii qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed unus accipit bravium*). *Zamirka* ima značenje *cilj, meta*, što je Bandulavić mogao vidjeti u Bernardinovu i Ranjininu *Lekcionaru*, ali nikako isti leksem nije odgovarao kao ekvivalent latinskomu *bravium*. Usporedimo li istu rečenicu u Kašića i u ostalim tekstovima, očevidno je da je prevedena s latinskoga na razini riječi, što nije slučaj s ostalim ovdje navedenim prijevodima, ali je prema Bandulavićevu tekstu (kao korektivu) *bravium* preveo sa *zamirka*. Kašić je ipak osjetio da *zamirka* nije točan prijevod latinskoga *bravium* i zato dodaje u rubnom zapisu *kolač*, leksem koji u dubrovačkom govoru i u Mikaljinu *Blagu* ima značenje *nagrada*. To je također slučaj gdje se rubnim zapisom pokušava poboljšati prijevod, ali i primjer prilagodbe prijevoda jeziku naručitelja.

Za latinski toponim *Philippopolis* u jeziku starih hrvatskih spomenika, u jeziku Gundulićevu i u Mikaljinu *Blagu jezika slovinskoga* pojavljuje se slavenska inačica *Plovdiv*, prema kojoj je sam Kašić, najvjerojatnije, napravio etnik *Plovdi(j)an*, koji nije potvrđen nigdje izvan njegova teksta. To je ujedno jedini primjer u cijelom tekstu *Biblije* gdje je na rubu glosiran etnik.

X.d) Kašić glosira na margini i lekseme koji su njegovi hapaksi, novotvori ili prilagođenice prema latinskim ili talijanskim (rjeđe grčkim) riječima, što potvrđuju sljedeći parovi:

desetnik – vijećnik Lk 23,50; despik – nardić, didrakma (didrachma) – pinez; enčenija (Encaenia) – ponovljen'je Iv 10,22; filakterija (phylacterium) – zapis Mt 23,5; gehena (gehenna) – oganj pakleni Jak 3,6; giganat (gigant) – mogući Pnz 3,11; ibik (ibex) – srna Job 39,1; lunatik (lunaticus) – mjenavač Mt 17,14; mamzer (Vg. mamzer, lat. manzer) – kopile Pnz 23,2 neomenijski (neomenia) – mijenajski; prozelit (proselytus) – tuđinac Tob 1,7; scenofaktorija (scenofactorius) – šatorna Dj 18,3; sinagoga (synagoga) – skupština; šemunit (tal. scemo) – luđak Sir 47,28; teatar (theatrum) – pozorište Dj 19,29.

Promotrimo li par *desetnik* – *vijećnik* u odnosu prema latinskom ekvivalentu *decurio* i usporedimo li istovrijednice koje za taj latinski leksem imaju primorski lekcionari, vidjet ćemo da je Kašićev *desetnik* zapravo kalk. Na paralelnom mjestu Bernardinov lekcionar otkriva da je prevoditelj *decurio* shvatio kao *de curio* i preveo *od dvora*, što ponavlja i Ranjinin lekcionar, a samo Zadarski ima umjesto toga rečenicu *jimaše deset ljudi pod sobom*. Lat. *decurio* može značiti *vijećnik*, kako ima i suvremeni prijevod *Biblije*. Pogled. u *Oficij blažene Marije dvice* M. Albertija (1617.) pokazuje da on isto mjesto, točnije istu rečenicu (Lk 23,50) prevodi ovako: *Evo muž, imenom Osib, ki biše vićnik, muž dobar i pravedan* (lat. u *Vulgati*: *Et ecce vir nomine Ioseph, qui erat decurio, vir bonus et iustus*). Rubni zapis *vijećnik* upućuje na Albertijev tekst kao izvor iz kojega je Kašić mogao preuzeti taj leksem kao paralelu svojemu kalku *desetnik*. U tom se slučaju radi o bliskoznačnicama, ne o pravim istoznačnicama, a utemeljene su na posebnom značenju što ga *decurio* ima u latinskom. *Decurio* je zaista bilo značenje *zapovjednik dekurije, zapovjednik desetine*, ali se istim nazivom označavaju i *vijećnici u municipijima*. Postupak glosiranja u promatranom slučaju pokazuje i način na koji je Kašić tražio odgovarajuću istovrijednicu – najprije tvorbom kalka, a zatim unošenjem rubnoga zapisa prema starijem predlošku. Nakon te spoznaje možemo pretpostaviti da je Kašić pri prevođenju *Biblije* konzultirao ne samo lekcionare nego i oficije i vjerojatno svu onodobnu nabožnu literaturu na hrvatskom jeziku.

Mnoge riječi s rubnoga zapisa prvu potvrdu imaju iz mnogo kasnijega vremena, pa je pitanje otkuda te riječi Kašiću. Prema podacima Akademijina Rječnika *kopile* se prvi put javlja u Mikaljinu *Blagu jezika slovinskoga* (1651.), zatim u Kavanjina (poč 18.st), Kadčića i bosanskih

pisaca. *Pozorište* je s potvrđama iz 18.st. (Kavanjin), iz Stullijeva *Rječoslozja* (1806.) i naravno iz 19.st. Zanimljivo je da *zapis* nalazimo u najnovijem prijevodu *Biblije* na paralelnom mjestu.

X.e) Posebnu skupinu čine parovi gdje integralni tekst ima leksem poznat dalmatinskim govorima i piscima, starijim ili Kašiću suvremenim, a Kašić ih glosira vjerojatno radi bolje razumljivosti: citara – gusle, drokun – zmaj, gustirna – bunar Post 37,24; hadum – uškopljenik Mudr 3,14; prug – kobilica Otk 9,3; meštar – naučitelj.

Najzanimljiviji je u navedenom popisu par *prug – kobilica*, jer u Marulića nalazimo rečenicu: *Pruzi su kobilice ki pokriše polje od Ejipta*. Riječju *kobilica* tumači Marulić riječ *prug* iz I. pjevanja *Judite*. I taj par obavještava o Kašićevoj lektiri i o izvorima iz kojih je crpio leksik za svoj prijevod *Biblije*.

X.f) Riječi s različitom izoglosom, a s istim značenjem nalazimo u skupini: krupa – grad, kućarica – hižica Job 40,26; ohšinac – pelin Izr 5,4; skup – lakomac, skut – krilo, šijun – vjetar; tutako – tudje. Budući da se radi o pravim sinonimima, za ovu skupinu bismo mogli reći da rubni zapis služi kao objašnjenje leksema iz integralnoga teksta i da su to zapravo primjeri kad rubni zapis možemo smatrati kontaktnim sinonimom.

Zaključak

Provedena raščlamba, unatoč svim ograničenjima, pokazuje da je Kašić u vrijeme prevođenja *Biblije* poznao primorske lektionare: *Bernardinov*, *Zadarski* i *Ranjinin*, te Bandulavićeve *Pištole* i *evandel'ja* i staroslavenski prijevod psaltira i *Pjesme nad pjesmama*, konzultirao ih i koristio kao izvor rječničkoga blaga.

Budući da je sasvim sigurno da je Kašić prevodio s latinskoga predloška, svi su stariji tekstovi vjerojatno služili kao pomoć pri pronalaganju istovrijednice latinskom leksemu. Rubni zapis u svim slučajevima gdje je preuzet iz starijega prijevoda ima karakter bilješke u kritičkom izdanju. Kašić leksemu izabranom u integralnom tekstu pridodaje rubnim zapisom riječ koju ima neki stariji prijevod. U znatnom broju primjera leksem s rubnoga zapisa nije točniji prijevod latinske istovrijednice, nego je naznaka što se tu još može očekivati i naći. Čemu je to služilo, zašto je Kašić trošio vrijeme i snagu na taj zahvat? Kad su u

pitanju tiskane knjige, na neki način afirmirani prijevodi, kao što su Bernardinov i Bandulavićev lekcionar, mogao je rubni zapis biti unesen kao ponuda još jedne mogućnosti, mogućnosti i drukčijeg leksičkoga izbora. Nije pak isključeno ni da je tim postupkom Kašić nastojao uspostaviti svojevrstan kontinuitet između starih tekstova i svojega prijevoda da bi time svojemu tekstu priskrbio razumljivost i prihvaćenost. Istodobno, leksem starijeg prijevoda naveden kao rubni zapis mogao je služiti da bi se ukazalo na pogrešku starijega prevoditelja, a koju je Kašić svojim prijevodom ispravio i taj je ispravak na taj način evidentirao.

Možda je na taj postupak mislio Kašić ističući veze između svojega prijevoda i starih ilirskih kodeksa. Relacije s Bandulavićevim Lekcionarom pokazuju ovisnost o tiskanom i službenom prijevodu, zapravo govore o svojevrstnoj obvezi poštivanja službene knjige. Narječna pripadnost, tvorbena i stilska pripadnost rubnih zapisa znak su Kašićevih namjera da jezik svojega prijevoda približi zacrtanom idealu općega jezika, razumljivoga i prihvatljivoga na narječno i kulturno heterogenu području. U tom je smislu Kašić nastavljatelj programa što su ga zacrtali protestantski prevoditelji *Biblije*.

Nakon provedene raščlambe rubnih zapisa Kašić nam se otkriva ne samo kao poznavatelj starih svetopisamskih tekstova, u rasponu od glagoljskih do njemu suvremenih, nego i kao stvaralac koji je spreman i sposoban na poseban način sve pozitivno iz bibličke prevoditeljske tradicije ugraditi u svoj prijevod. To govori o njegovu poimanju kontinuiteta hrvatskoga književnog izraza, što je dobro uočiti i primijeniti na pokazani način mogao samo jezikoslovac i prevoditelj Kašićeva formata.

Literatura

- Biblija* Bartola Kašića, prvo izdanje i Kommentarband, niz *Biblia slavica*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, 2000.
- Bašić, P. 1994: O Kašićevu prevođenju Svetoga pisma, *Bogoslovska smotra* 1–4, 316–335.
- Derossi, J. 1994: Salomonova *Pjesma nad pjesmama* u Kašićevu prijevodu *Biblije* (Zadarski rukopis), *Bartol Kašić, Zbornik radova o životu i djelu*, 293–317.
- Fancev, F. 1916: Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka, Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga, *Rad JAZU* 212,

- 147–225 i *Rad Jazu* 214, 1–112.
- Fančev, F. 1934: *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir, dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14. i 15. vijeka*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Gabrić-Bagarić, D. 1996: Kašićeva rukopisna Biblija i Blago jezika slovinskoga Jakova Mikalje, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 22, 37–49.
- Gabrić-Bagarić, D. 1997: Lingvističko nazivlje u djelima starih jezikoslovaca i prevoditelja, *Zbornik radova Prvooga hrvatskoga slavističkoga kongresa u Puli*, 55–61.
- Hamm, J. 1957: Starohrvatski prijevod "Pjesme nad pjesmama", *Slovo* 6–8, 195–230.
- Hamm, J. 1978: Kašićev prijevod *Pjesme nad pjesmama*, *Filologija* 8, 139–145.
- Horvat, V. 1992/93 a: Kašićev ispravak Bandulavićeva lektionara, *Vrela i prinosi* 10(19), 217–230.
- Horvat, V. 1992/93 b: Bartol Kašić u obranu svojega prijevoda hrvatske Biblije, *Vrela i prinosi* 10(19), 1–215.
- Pandžić -v. Erdmann, E. 1994: Warum wurde die Bibelübersetzung von Bartol Kašić nicht gedruckt, *Bartol Kašić, Zbornik radova o životu i djelu*, 191–204.
- Vojnović, T.S. 1976: *Prevođenje cjelovite Biblije u Hroata do prve tiskane Biblije 1831*. Bibliografska studija, rukopis u Arhivu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu.

Notes on the Margins of the Manuscript Bible by Bartol Kašić

Summary

The manuscript translation of the Bible which was in the first half of the 17th century written by the first Croatian grammarian Bartol Kašić and has not been published till the present day is interesting – among other things – because of the notes written on the margins. Next to some words of the integral text, Kašić gives on the margins a word marked by an asterisk, which could be called a synonymous word. These glosses rarely have the character of notes in critical editions, because they have been inserted according to the older editions of the Old Testament texts, mostly according to Bandulavić's *Pištrole i evanđelja* and *Primorje lectionaries*: Bernardin's, Zadar and Ranjin's as well as Old Church Slavonic texts of the Psalter and *Song of songs*. Some of the notes on the margins serve to overcome dialectal differences.

Key words: notes on the margins, integral text, Primorje lectionaries, Old Church Slavonic Old Testament texts, dialectal differences

Ključne riječi: rubni zapis, integralni tekst, primorski lekcionari, crkvenoslavenski svetopisamski tekstovi, narječne razlike.